

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مثنوی شہر آشوب حضرت امیر خسروؒ کے اُن پر لطف و دل آویز لطائف سہی جو اکثر
 تفسیر طلباء کے لیے اُن کے قلم سے زیب صفحات ہوئے ہیں۔ ورنہ اس نظم سے کوئی اخلاقی
 مدعا نہیں ہے۔ زیادہ تر ان باعیات میں مصطلحات اہل حرف تمبیحا پر مذاق پیرایہ میں نکلا ہر کئے گئے
 ہیں۔ چونکہ اس کے متعلق کوئی تاریخی اطلاع اور وثوق نہیں ہے جس سے کہا جاسکے کہ یہ کس
 موقع پر اور کس غرض سے لکھی گئی، ایماس صرف اتنا بتا سکتا ہے کہ علاوہ تفسیر طبع کے اُس زمانہ
 کے اہل حرفہ و صنعت کا ایک مختصر اور سرسری تذکرہ ہے اور اسی ذیل میں اُن کے آلات اور
 اشغال کا پر مذاق پیرایہ میں بیان ہے۔ تاریخی حیثیت سے اگر دیکھا جائے تو اس سے صرف اتنا
 مقصد حاصل ہو سکتا ہے کہ اُس زمانہ کے پیشہ وران کے نام اور اشغال معلوم ہو سکتے ہیں، وہ
 بھی اجمالی اور مختصر طریقہ سے۔ اخلاقی حیثیت سے اس کا کوئی پایہ نہیں ہے۔ ہاں زبان اور ادبی
 حیثیت سے صرف اسی قدر فائدہ اٹھایا جاسکتا ہے جو اس قسم کے عام پر مذاق لٹریچر سے بالعموم
 ہوتا ہے۔

اس مثنوی کا نام شہر آشوب ہے اسی نام سے تاریخوں میں اس کا ذکر ہر سنسکرت اور

ہندی بھاشا میں اس قسم کی نظم میرے نظر سے گزری ہے۔ دہلی وکریٹ لاس

گوپال کوئی نے اسی طرز پر نظم کیا ہے جس میں تمام پیشہ وروں کے

نام اور ان کے کام نظم میں بیان کیے ہیں۔ غالباً اسی طرز کو حضرت امیر خسرو نے فارسی

زبان میں لاکر ایک حدیث اور فارسی لہجہ میں نیا اضافہ کیا ہے۔ لیکن عجیب بات یہ ہے کہ اس کو

مثنوی کیوں کہتے ہیں یہ تو چند رباعیاں ہیں جو مختلف بزمین ہیں۔ اس کی حیثیت مثنوی ہونے

کی نہیں ہو سکتی۔ مثنوی کی جس بھی نہیں ہے۔ قیاس یہ چاہتا ہے کہ شاید مثنوی شہر آشوب کوئی

اور مستقل مثنوی تھی جس کا یہ ضمیمہ ہے۔ مثنوی منقود ہو گئی اور یہ ضمیمہ اور وہ نام باقی رہ گیا، ورنہ

اس کو مثنوی کسی طرح نہیں کہہ سکتے۔ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصّٰوَابِ

ایک قلمی نسخہ سے اس کا مقابلہ اور صحیح مولوی سید احمد حسن صاحب شوکت میرٹھی کے

قلم سے ہوئی تھی اور جو کچھ رہ گیا تھا میں نے اس کو پورا کیا۔ اس میں کل چھیانوہ رباعیاں ہیں

اَلْمَلِكُ د سَيَاكُنُ

محمد امین عباسی چڑیا کوئی غفر اللہ ذنوبہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

(۱)

در صفت هند و لیسر

ورد ا که نذار دز غمسم آگاہی
در خنده شد و گفت که ناہی ناہی

ہند و صنمے کز و زخم شد گاہی
گفتم ز لببت کار من خستہ بر آر

(۲)

در صفت گادریچ

از گریہ ترا چشمتہ پاکیسہ کنم

گادریچ بر دل خود میر کنم

هر روز گریه جسمه های شویم	دماغ تو نمی رود چه تدبیر کنم
---------------------------	------------------------------

(۳)

در صفت گاه فروش بچه

اے گاه فروش راز من فاش کنی	صحبت همه با مردم او باش کنی
مارا بگوش بر بگیری بنخس	هر جا که خسته بر سر خود جاش کنی

(۴)

در صفت پسر قمار باز

اے یار مقار چومه از خوست	داوی زده و بنده را خوست
آن دست چو سیم را چه ذروی بقما	دزدیدن سیم از که آخوست

(۵)

در صفت بز از پسر

بز از پسر که خاصه اش جور و جفاست	باز لفت سیاه بافته طرفه بلاست
مشرع بدین اوست ظلم و بیداد	کجنواب نیاز راه او دیده ماست

در صفت رسن با

آن شوخ رسن باز کہ ماہ زیباست	در زیر علم چو گل بشاخ رعناست
نے نے غلام کہ آفتاب محشر	یک نیزہ برآمد و قیامت برپاست

(۷)

در صفت ترسا بچہ

اے بت بسیر سیج گر ترسانی	باید کہ بسوسے بندہ بے ترس آئی
کہ چشم ترم باستیں پاک کنی	کہ بر لب خشک من لب ترسانی

(۸)

در صفت حجام سپر

حجام سپر بخوبی ور عنائی	دے آئینہ نمود بدان زیبائی
گفتم صنما در برت آیم-نایم	فریاد بر آورد کہ نائی نائی

(۹)

در صفت نعل بند سپر

دے دل بر نعل بند نعلے در دست	بر بست میاں را بدوزا نوبہ نشست
------------------------------	--------------------------------

سے ہے چہ توں گفت دین عالم بست	بدرے بستم اسپ ہلالی می بست
-------------------------------	----------------------------

(۱۰)

وصفت رنگ زریں سپر

رنگ زریں چپس کہ دلم بے قرار اوست	ککش رو بعشوه رنگ نمودن شعرا اوست
تنہا ہیں نہ اشک مرآل کردہ اوست	در شہر ہر کجا رخ زرفے ست کار اوست

(۱۱)

وصفت زر کر سپر

زر کر سپرے زہوش بہوشم کرد	گو شتم گرفت و حلقہ در گوشم کرد
خواہم کہ زرد و گوش فریاد کنم	لب بر لب من نہ ساد و خاموشم کرد

(۱۲)

وصفت ہمہ فروش

علافت کہ ہمہ را نگاں بفروشد	دارد جنے کہ تا بجاں بفروشد
می بایدش از ہر نسق خشک نہاد	تا ہیزم تر بجانشقاں بفروشد

(۱۳)

وصفت نجار سپر

نجار سپر که تیشہ رانی می کرد	آرے بر ماتم نہسانی می کرد
صد حرف جفا زانده و اندر حق من	با عاشق خویش سرگرائی می کرد

(۱۴)

وصفت تیلی بچہ

تیلی پیرے کہ می زد شد تیلے	از دست و زبان چربا و واویلے
خالے برخش دیدم و گفتم کہ تلست	گفتا کہ برو نیت دریں تل تیلے

(۱۵)

وصفت ماہی گیر

ماہی گیر اچو شست کردی پرتاب	گشتم ہمہ تن چشم و ہمہ چشم پرتاب
از حیرت دیدنت چو دام ماہی	بردی دل من چو ماہی اندر تبا

(۱۶)

وصفت جوگی سپر

جوگی سپرے نفقتہ و رخا کستر	لیلی روشنی بودہ و ہم قشس سیر
----------------------------	------------------------------

۱۳ و اصل مندرجہ لفظ ہم لفظ دیگر است کہ ہم نورده است اما نسبت لفظ لیلی اینجا کہ لفظ تمیز سیر باشد و ان علم ۱۲

از خاک فزوں شود جالش آری	آئینہ ز خاک می شود روشن تر
--------------------------	----------------------------

(۱۷)

وصفت سناسی سپر

سپر سناسی موزوں تر از آبِ دانِ یدم	عجائب آتشی در زیر خاکستر نهان یدم
غلط گفتم نه آتش ناسنرا گفتم نه خاکستر	درختان آفتابے زیر خاکستر عیان یدم

(۱۸)

وصفت رسن تاب بچه

اسے رشتہ بے تو کامرانی کردی	بالعل لبش عیش نہانی کردی
اندر کف او پسر شدی کوتہ عمر	چوں غوطہ آب زنگانی کردی

(۱۹)

وصفت بقال سپر

بقال سپر کہ راحتِ جاں آمد	یک گل بخش ہزار بتاں آمد
رویش پس پلہ تر ازومی تافت	گوئی کہ گر ماہ بمبیاں آمد

۱۷ در نسخہ منقول عنہ در ہر دو مصرع تکرار قافیہ مندرج است ممکن است کہ در مصرع شہر دوم بجائے خاکستر نہاں لفظ دیگر

باشد لفظ عیان نباشد ۱۲

(۲۰)

در صفت صراف بچہ

وزن تازہ و کاں بلند تر چند کنی	صراف پسر تازہ بزر چند کنی
مانند دردم زیر و زبر چند کنی	نقد دل من چون قلب پیدی صد بار

(۲۱)

در صفت مطرب بچہ

از نغمہ زار او بفرساید سنگ	مطرب بچہ من چون بر آرد آہنگ
کاں را نتوان دخت با بریشم خنک	از تیزی زخمہ دل چناں بشکافد

(۲۲)

در صفت پسر طبیب

کز وی دل ناتوان غمیں مے بنیم	آں پور طبیب را حیں مے بنیم
در شیشہ دل ہم این حنین مے بنیم	ز اں پور طبیب جاں نخواہم بردن

(۲۳)

در صفت حجام پسر

حجام بچہ آئینہ ات مورچہ را	مارا کیش از آئینہ مورچہ را
لے سخت ترا از آئینہ تو دل تو	آئینہ پسی می نایم رو بنی

(۲۴)

در صفت فرانس بچہ

فرانس بچہ کہ جز توئی نیست کسے	کردیم خلیل و برنگیری بنی
تو نیمه حسن خود بصحر از دہ	سر کوفتہ تواند او تا دلسے

(۲۵)

در صفت جلد ساز

آں شوخ مجلدے وفا کم دارد	سر رشتہ جاں بدست محکم دارد
اجزایے وجود من کہ ابتر شدہ بود	عمرے ست کہ در شکنجہ غم دارد

۱۱ مورچہ را - یعنی آئینہ تو براسے مورچہ است مراد سبزہ خط ۱۲

۱۲ یعنی رخسار ۱۲

(۲۶)

در صفت زر کوب بچه

هر لحظه زد دست بجز در آشوبم	او آتش سوزنده شد و من چو بزم
از کوفتگی چو برگ زر شدن من	آری چه کنم کوفته زر کوبم

(۲۷)

در صفت منهار پیر

منهار پیر سوخت مرادوری و	بتیاب شدم زد دست بجوری و
چون باله بود چوری مینا در دست	باشدمه ز تشکسته چوری و

(۲۸)

در صفت مشعلی پیر

آل پور مشعلی و قالم اندوخت	دلها ز فروغ چهره چون مشعل سوخت
در دست چراغ و دل زد لها و زد	وزدی بچراغ از که یارب آموخت

(۲۹)

در صفت پسربل باز

بلبل با زمین بست در طننازی	باعشوه و نازی کند مسازی
بلبل بازی ست شیوه اش حراغم	کاین گل از چه روست بلبل بازی

(۳۰)

در صفت محرر سپر

اے شوخ محرر که بر آرد جز تو	خط خوش و چهره که نگار و جز تو
میسازی روزنامه چه حسن دست	پیشانی این کار که داند جز تو

(۳۱)

در صفت شاطر سپر یعنی پیک

شاطر سپر کے کہ رہ رود همچو تدر و	چوں او سروے نینزد از باغ مرو
بر جسته بود سرو صفت قامت او	پر بر سر او بود چو قمری بر سرو

(۳۲)

در صفت ستا پسر

چوں آبِ جمالِ آشنا آوردی
آبے بروے کارِ ما آوردی

ستا پسر ابیا صفا آوردی
آینِ کرم نیک بجا آوردی

(۳۳)

در صفت قصاب پسر

بے دشنه جدا نمود بند از بندم
آخر بفروخت تا بچوشاندم

قصاب پسر که ساخت اندر بندم
اول دل من برد و بے جانم ساخت

(۳۴)

در صفت هندو بچه

حیران کنشش چونمیش سرتاپا
هر موے خطش گفت که موے باپا

هندو بچه دیدم چون شکر سرتاپا
با او گفتم که هندو از چیست بگو

(۳۵)

در صفت قلندر سپر

آن شوخ قلندر که بدهمتا شد	جانم ز خیالِ رُخ او شنیداشد
پیوسته ز رشک کردنش حیرانم	از کشتی او دیده من دریاشد

(۳۶)

در صفت علاج سپر

علاج سپر چو یار ما افتاده است	آتش در روزگار ما افتاده است
مارا بز سوختن گریزه نبود	با آتش و پنجه کار ما افتاده است

(۳۷)

در صفت سوداگر بچه

سوداگر بچه شوخ خود پرستم این است	آن کز غم او خرابمستم این است
بر لبته خاک بکف چنین میگوید	بنگر که متاعِ روسم این است

(۳۸)

در صفت ترک زاده

دی بچس ترک از ره طنازی	آمد برین بجنده و دمسازی
ز دست بریش من بجنده گفتم	بازی بازی به ریش بابا بازی

(۳۹)

در صفت شاطر بچه

شاطر پیر من که دل آرا باشد	اسباب جمال او مهیا باشد
بسته بگر زنگله زریں را	زاں گونه که خورشید بچو ز باشد

(۴۰)

در صفت تنولی سپر

تنولی من چو مجلس باده کنم	آینه دل ز زنگ غم ساده کنم
یک لحظه اگر بمن سپاری دل خود	از نقل تو برگ عیش آماده کنم

(۲۱)

وصفت پسر بازو

اے دلبر بازدار و اے مایہ ناز	پشتم تو بود ستگر و پایہ ناز
از مژگان تو خار خار دارم در دل	اندر دل خویش باز چوں جنگل باز

(۲۲)

وصفت خیاط پسر

خیاط پسر کہ جان ماسوخته است	از آتش حسن رخ برافروخته است
بر قامت اوست جامہ زیبی زیبا	این جامہ قضا بر قد او دوخته است

(۲۳)

ایضاً

خیاط پسر کہ مہر خود با جاں دوخت	جز بر رخ او نظر کسے نتوان دوخت
پشتمش چون قناد در دل صد چاکم	چاک دل من بسوزن مژگان دوخت

(۲۴)

در صفت حلاج پسر

حلاج پسر شسته چراغ دل من	بر هم زده سنان فراغ دل من
از آتش غم داغ بدل می سوزد	جز تو که نهد پنبه بد داغ دل من

(۲۵)

در صفت بچه چلیه بان

لے دل بر چلیه بان غارتگر من	لے شیر شکار آهو بر من
چوں چلیه ز بسک شسته ام لاعتن	صد داغ تو هست بر دل لاعتن

(۲۶)

در صفت قند ساز پسر

قناد پسر که شکر آمیخته	شورے عجبے ز شکر آمیخته
قند تو بدن شکرین افتاده است	گویا که بقالب دلم رنجیت

(۴۷)

در صفت بچه کاغذگر

در صحن سرای دیده دارد منزل

کاغذگر من فتنه خوبان چگل

من تخته و مهره آرم از دیده و دل

تا مهره شود کاغذ آن مهر گل

(۴۸)

در صفت پسر آهنگر

خون دل من جو طوق در گردن بست

آهنگر من دست من دهن بست

در گردن من از دل چون آهن بست

آه من مبتلا که زنجیر بلا بست

(۴۹)

در صفت کودک زره ساز

سر حلقه دل بران دوراں باشد

دل دار زره گر که به از جاں باشد

پیوسته هزار چشم حیراں باشد

چون چشم زره در رخ چون آینه اش

(۵۰)

در صفت سبزی فروش بچہ

اے سرزده سبزه تو از حلقه بگوشش	وے خضر خط سبز ترا حلقه بگوشش
تا بہت رخ نجستہ نما خط سبز	تا بہت گل شکفتہ سبزی فروشش

(۵۱)

در صفت پیرایاں گرداں

عصار پیر مکن رخ از من پناہاں	خوایم کہ ترا بہ پیغم اے آفت جاں
چوں گاہ و خراس چشمہ انم بر بند	انگاہ بگرد سر خود می گرداں

(۵۲)

در صفت بچہ تیرگر

اے دلبر تیرگر تویی آفت جاں	بیکان تو دل را و ہداز تیر نشاں
زاں زخم دلم شدہ ہست بچوں سوفاں	بر تیر تو دل نہادہ ام چوں بیکان

(۵۳)

وِصْفَتِ کَمَاں گِرِ سِیَرِ

دل کرد بخساند کمانت مسکن	لے شوخ کماں گریبت سہیں تن
گر دید ز روغن کمانت روشن	شادم ز تو زان سو کہ چراغ دل من

(۵۴)

وِصْفَتِ پِیَرِ صِیْقَلِ گِرِ

بز غصہ نیاوردہ بچنگ از دل من	صیقل گرم آمدہ تنگ از دل من
بز دودہ چناں کہ بر ذنگ از دل من	زنگارِ خط از آئینہ عارضِ خویش

(۵۵)

وِصْفَتِ جَوگی پِیَرِ

این مستی و بیوشیت از سانغریت	جوگی لب تو تنگ ز چشمِ ترکیست
کام روز رخت تازه ز خاکستر کسیت	ہر روز ترا بنیم و سوزم از رشتک

(۵۶)

در صفت پسر زاہد

بامن چون خوری بندرہ می پردازد
 مژگانش بذر آرزو می پردازد

آل شوخ بزهد غرہ می پردازد
 میخواند ابروش دعا سیفی

(۵۷)

در صفت پسر آتش باز

سوز و دل نظارگی از تابشش
 شب و ز شود ز نور محتابش

آتش بازم که آتش است آبخشش
 از بسکه رخ اوست فروزاں چوں ما

(۵۸)

بضیاً

گلرین بہار زندگانی این است
 ہشدار بلا سے آسمانی این است

آتش بازم اگر بدانی این است
 کردہ است چو آسمانیم سرگرداں

(۵۹)

در صفت قصاب پسر

هر لحظه با نواز دگر دوشسته زند	قصاب پسر که بر جگر دوشسته زند
مژگانش ز ناز دوشسته بر دوشسته زند	هر چشم ز دن بکشتن بے گنهاں

(۶۰)

ایضاً

چشمم بگزار قوتِ جانم ده	قصاب پسر دیده فروزانم ده
سینه بزین گزار پس رانم ده	تا چند با ستخوان فریبی چو سگم

(۶۱)

در صفت جلا و پسر

کز خون ریزی کر شمه اش بند و طرف	جلا و پسر طرفه نگاری ست شگوف
بامن بزبان تیغ می راند حرف	هر که که با و گرم سخن میگردم

(۶۲)

در صفت مرده شو بچک

من در غم ماه مرده شویم پاپست	خواهد برون زد دست من هر چه که هست
وصلش ندهد دست بغیر از مردن	از زندگی خویش توان شستن دست

(۶۳)

ایضا

من عاشق مرده شوی مه رو باشم	از مهر خنکش نزار چون موباشم
دارم در دل که گر کند عمر وفا	تا باشم زنده مرده او باشم

(۶۴)

در صفت غسال پیر

غسال پیر که باد سویش ببرد	صد نافه صبا ز چین مویش ببرد
مار ببلای عشق او دل انداخت	گردل این ست مرده شویش ببرد

(۶۵)

در صفت سنگ تراش پیر

از سنگ لپہاے تو فریاد کند	از سنگ تراش دل ترایا د کند
شیریں نسرد کہ کار فرہا د کند	از بہر چہ پیشہ میزنی بر سر سنگ

(۶۶)

در صفت افغان پیر

گردید از و خانہ صبرم و پیراں	افغان پیرے کہ بہت آشوب جہاں
اے ہمنفساں درست افغان افغان	چوں گوش نمی کند بافغان کے

(۶۷)

در صفت بزاز پیر

سوداے توام فرزوں شود ہر نفی	بزاز پیر تراست تا دست سے
کے صن بدیں قماش دیدست کے	بازار جمال تو بود گرم بے

ت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مقدمہ حقائق باری

جب کسی قوم میں نظم اپنے عروج کو پہنچتی ہے تو وہ قوم اپنے ہر قسم کے خیالات اور مضامین کو نظم میں ادا کرنا سہل جانتی ہے۔ ہنود میں بھی نظم نے اس قدر ترقی کی تھی کہ اُن کے نزدیک مشکل ترین مسائل علمیہ کو نظم میں ادا کرنا ترسے بھی آسان تر تھا۔ صفحات تاریخ کے اُلٹنے سے یہ صاف طور پر معلوم ہوتا ہے کہ ہنود نے نظم کو ہر فن اور علم کے بیان میں بہت دخل دیا تھا۔ منطق، فلسفہ، معانی و بیان، ہیئت، نجوم، حساب، فقہ، عروض، طب اور لغت وغیرہ باجمیع علوم کو بیشتر نظم ہی میں لکھا ہے۔ چنانچہ امرکوش وغیرہ بہت سی لغات ہیں جو نظم ہی میں ہیں۔ اس سے دو قسم کے نوآئد ملو گتھے اول تو عبارت خسووز وائڈ سے پاک ہو جاتی ہے دوسرے اذہان میں اُن کا محفوظ رکھنا آسان ہو جاتا ہے۔ کچھ صدیوں